

Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?

Bilgehan Atsız Gökdağ*
Yaşar Şimşek**

Özet

Bizim bu makalede üzerinde duracağımız Ermeni Kıpçakçası adlandırmasıdır. Makalenin girişinde Kıpçaklar; Gregoryanlık mezbebi; Ermeniler ve onların tarihleri, alfabeleri, Gregoryanlık mezbebine geçişleri üzerinde durulduktan sonra 1559-1664 yıllarına ait Kamanex-Podolsk ve diğer cemaatlere ait çeşitli dosya ve evrakların dili için kullanılan Ermeni Kıpçakçası adlandırmasının nereden türediği, kimler tarafından kullanıldığı, bu adlandırmanın ne anlama geldiği, Türkiye Türkolojisindeki yansımaları ve son olarak bize göre bu adlandırmanın doğru bir adlandırma olmadığı görüşü beyan edilecektir.

Anabtar Sözcükler: Kıpçaklar, Gregoryanlık, Gregoryan Kıpçak Türkçesi.

*Gregorian Qipcaq Turkish or
Armeno-Qipcaq*

Abstract

In this essay, we are going to focus on the subject Armeno-Qipcaq naming. After the introduction

part which is focused on Qipcaqs; Gregorian sect; Armenians and their history, alphabet, their adopting Gregorian sect, Armeno-Qipcaq naming which is used for the language of the documents and papers which belongs to the Armenian Kamanex-Podolsk community (1559-1664) what is the origin of the naming, by whom it is used, what is the meaning of this naming, reflections in the Turkey Turkology and finally it is going to be declared that this naming is not a real naming to us.

Key Words: Qipcaqs, Gregorian, Gregorian Qipcaq Turkish.

Kıpçakları Bizanslılar ve Latinler “Kumonos, Kumonoi, Cumanus, Komani”, Ruslar “Polovets, Polovtsı ya da Kumani”, Çinliler Qincha (钦察), Almanlar ve diğer Batılı milletler “Falben, Falones, Valoni, Valwen, Pallidi”, Ermeniler “Khartes”, Macarlar “Kun”, İslam kaynakları ise “Kıpçak” olarak adlandırmıştır¹. Türk kaynaklarında ilk kez Şine Usu Yazıtı’nda *Türk Kıpçak elig yıl olurmuş* “Türk Kıpçak elli yıl hüküm sürmüş” şeklinde kayıtladığı düşünülen² Kıpçaklar, IX-X. yüzyıllarda Kimeklerin bir kolu olarak görünmüş³, 1030’larda İtil boyuna gelmiş; 1054’te ise Kiev Knezliğinin güney sınırlarında ilk kez varlık göstermişlerdir⁴. Bu bölgeye geldikten sonra komşularını ve beraber yaşadıkları halkları oldukça etkilemiş olmalıdırlar ki bu halklar onların dilini kayıt altına alma gereği duymuşlardır. Balkaş Gölü’nden Karpatlara; Orta İdil’den Orta Doğu’ya çok geniş alanlara yayılan Kıpçaklar, tarih sahnesine çıktıklarından bu yana farklı milletlerce farklı adlarla anılsalar da kuzeyde ve güneyde siyasi, idari, askeri alanlarda büyük başarılar gösterdiler. Çin, Moğol, Mançu, Alman, Ermeni, Macar, Arap, Rus ve daha bir çok millet ile karşılaşp

(*) Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

(**) Araşt. Gör. Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

(1) Mualla Yücel Uydu “Kumanlar (Kıpçaklar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 542.

(2) Şine Usu Yazıtı, Kuzey Yüzü, IV. satır. Malov, Aydarov: *türk kıpçak*; A. Berta: *türk kagan çak*; O. Mert: *türk kıpçak*; H. Ş. User: *türk ...b'çk'* Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Y., Konya, 2011, s. 64.

(3) Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, Selenge Y., İstanbul, 2006, s. 122.

(4) Mualla Yücel Uydu a.g.m. s. 543.

bunlarla kültür alışverişine girdiler. Güneyde Müslümanlığı, kuzeyde Gregoryanlığı benimseyip bu dinlerin gereklerini yerine getirdiler. Savaşçı özellikleri ile Orta Doğu'da siyasi istikrarı sağladıktan sonra bu bölgede kendi dillerini öğretmek amacıyla çeşitli sözlükler kaleme aldılar. Bu, o zamana kadar Kıpçak Türkçesinin Kıpçaklar tarafından yazıya ilk kez geçirildiği dönemdi. Daha sonra kuzeyde, Kırım taraflarında XVI. yüzyıldan itibaren Gregoryanlık mezhebine özgü dini içerikli metinleri kendi dillerine aktardılar. İşte bu aktarmalar, Codex Cumanicus ile birlikte Kıpçak Türkçesinin Türk dili sınıflandırmalarındaki *kuzey grubu* adlandırmasına coğrafi olarak en çok uyan yazılı metinlerdir. Dilleri bağlı oldukları muhite ve tarihe göre birtakım farklılıklar gösterdi, ancak bu Kıpçak Türkçesinin esasına hiç nüfuz etmedi.

Divanü Lügati't-Türk'ten sonra 1303 yılına kadar dilleri hakkında detaylı bilgi edinemediğimiz Kıpçakların dil yadigarları üç ana bölümde incelenir:

1. Codex Cumanicus (1303-1362)

2. Memlûk Kıpçak Türkçesi (XIII-XVII. yüzyıllar)

3. Gregoryan Kıpçak Türkçesi/Ermeni Kıpçakçası/Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi (1559-1664)

Yerleşik bir medeniyet kuramayan bozkır Kıpçaklarından bugüne ulaşan yegane eser olan *Codex Cumanicus* Venedik'te Saint Marcus Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Gotik harflerle yazılan eserin birinci kısmının ilk satırlarında görülen 1303 yılının istinsah tarihi olduğu, telifinin ise 1294 yılında gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Kıpçak Türkçesi, Batı Türkçesi'nin kuzey grubuna mensup olmasına rağmen asıl gelişmesi bir başka bölgede, güney grubunun yayıldığı sahanın da güneyinde Mısır ve Suriye'de meydana gelmiştir. Mısır ve Suriye'de Kıpçak Türkçesi ile yazılan eserler, Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesine nispetle daha sınırlı

sayıda olsa da Memlûk Kıpçak eserlerinin Türk dili tarihinde ayrı bir yeri vardır. *Ermeni Kıpçakçası* (=Gregoryan Kıpçak Türkçesi)'na ait dil malzemesi, 1559-1664 yıllarına ait çeşitli dosya ve evraklardır. 1943 yılına kadar Ukrayna'nın Kiev şehrinde muhafaza edilen bu dil malzemesi 1944'te Almanların geri çekilmesi sırasında çıkan yangınlarda yok oldu. Bunlardan sadece 1930 yılında T. I. Hrunin'in transkripsiyonla çevirdiği metinler günümüze ulaştı. Ayrıca Viyana, Venedik, Paris, Breslau ve Krakow kütüphanelerinde Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış yirmi sekiz adet yazma bulunmaktadır. Bu yazmalarla ilgili M. Levicki, Omeljan Pritsak, E. Tryjarski, R. Kohnowa, Jean Deny, E. V. Sevortyan ve R. Daşkaviç gibi araştırmacıların çeşitli yayınları bulunmaktadır⁵.

Bizim bu makalede üzerinde duracağımız *Ermeni Kıpçakçası* adlandırmasıdır. Konuya geçmeden evvel birtakım hususların daha iyi kavranması açısından Ermeniler, onların tarihleri, Gregoryanlık mezhebine geçişleri ve Gregoryanlık üzerinde birkaç söz söylemek icap etmektedir.

Gregoryan sözcüğü, Doğu Anadolu'da ve bugünkü Ermenistan topraklarında Hristiyanlığı yaymış Gregory'den (Latince: Gregorius; Ermenice: Գրիգոր Լուսավորիչ) gelmektedir. Tarihi kayıtlara IV. yüzyılda hüküm sürmüş Ermeni kralı Tridat'ı (Drtades) ikna ederek Hristiyanlığı kabul ettirmiş misyoner olarak geçen Gregory, *Saint Gregory Illuminator*, *Surp Krikor Lusavoriç* ve *Saint Gregory Enlightener* adıyla da anılır. Aziz Gregory'nin yolunu takip edene Gregoryan, bu mezhebe de Gregoryanlık adı verilir⁶.

Aslında Katolik, Ortodoks, Protestan mezhepleri dışında Hristiyanlık mezhebi olmadığı yönünde genel bir kabul vardır⁷.

(5) A. Azmi Bilgin, N. Hacıeminoglu, "Kıpçaklar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 422.

(6) S. C. Malan, *Life and Times S. Gregory The Illuminator, The Founder and Patron Saint of the Armenian Church*, Rivingtons, 1868, Chapter VI, s. 139-149.

(7) Genel kabulün ötesinde bu mezhep, Avrupa Kiliseler Birliği (The Conference of European Churches = CEC) tarafından resmi bir mezhep olarak kabul görmez. Bakınız: <http://www.ceceurope.org/>

Bunun nedenlerinden bir tanesi Gregoryanlık mezhebinde diğer üç mezhepten farklı olarak Hz. İsa'nın tamamen tanrı olduğuna inanılması, ikincisi ise Gregoryan kimliğinin din kimliği dışında etnik bir kimlik birleşkesi olmasıdır.

Ermeni adına ilk defa, M.Ö. 6. yüzyılda Pers Kralı Darius'un kitabelerinde rastlanmaktadır. Asıl ilginç olan nokta şudur ki, Ermeniler, kendilerine hiçbir zaman "Ermeni" dememişler, bilakis kendilerini "Haikhlr" olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi, Pers Kralının, bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü, çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha M.Ö. 3. binyıldan itibaren, onların yerleştiği Doğu Anadolu Bölgesine "Armanu" veya "Armenia" denilmekte idi. Başka bir tabirle, Ermenilerin gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de, Doğu Anadolu Bölgesi, "Armenia" adıyla anılıyordu. Ermeniler, kendi tarihlerini M.Ö. 2000 yılına kadar götürüp Anadolu'da çok önceleri yaşamış ve büyük bir etki bırakmış Hitit ve Urartularla ilgili görürler. Ancak yapılan filolojik tetkiklerde Urartuların dilinin Asya kökenli olduğu, Ermeni dilinin ise Hint-Avrupa dil ailesine bağlı bir dil olduğu anlaşılmıştır⁸. Hristiyanlığı kabul etmelerinden önce Zerdüşt olduğu düşünülen Ermeniler, Hristiyanlığı IV. yüzyılda Aziz Gregory'un öğretileri yoluyla benimsemiş, daha sonra da dünya üzerindeki tüm Gregoryanlık mezhebine bağlı Hristiyanların Ermeni oldukları savını üretmişlerdir. Bugün Ermenilerin % 90'ı bu mezhebe mensup olup mezhebin merkezi kilisesi Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin'dedir. Kilisenin tam adı ise Ermeni Apostolik Kilisesi'dir. Bu kiliseye göre dünya üzerinde Hristiyanlığı ilk benimseyen topluluk Ermenilerdir. Kilise, Roma'nın Hristiyanlığı kabul edip bu dinin merkezi olmasından sonra Roma ile ihtilaf yaşamış, kendi yolunu çizmiştir. İhtilafın ana sebebi Gregoryanlık mezhebinin İsa'nın tamamen tanrı olduğuna inanmasıdır. Bu görüşe göre Meryem tanrının yani İsa'nın annesi, çarmıha gerilen de tanrının bizzat kendi-

sidir. İşte bu farklılıklarla kendi yolunu çizen Ermeni kilisesi, Gregoryanlığı tarihlerini değiştiren dönüm noktası, Gregoryan olan her şahsı da Ermeni olarak görürler⁹. Selçuklular dönemine kadar Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı ve Güney Kafkasya'da yaşayan Gregoryanların bir bölümü¹⁰, Bograt Devleti'nin parçalanmasının ardından Ukrayna topraklarına göç etmiştir.

Ermeniler Hristiyanlığı benimsediklerinde, Doğu Anadolu, bugünkü Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinin dini yapısı son derece karışıktı. Bölgede tanıtılmaya çalışılan Hristiyanlığın yanında yüzyıllardır gelenek olarak sürdürülmüş pagan unsurları ve zerdüştlük yaşamaya devam ediyordu. Kendi alfabeleri olmayan Ermeniler, dini vecibelerini Grekçe ve Süryanice ile yerine getirdikleri için Hristiyanlık metinleri ile doğrudan temas kuramıyor, dinin temelleri de bu dilleri bilenler tarafından aktarılıyordu. Kendi alfabelerini oluşturduktan sonra ilk tercüme Yetmişler Tercümesi'nin Grekçe metni esas alınarak yapıldı. Bu tercümeden sonra Grekçe ve Süryanice kaynaklar esas alınarak çeşitli tercüme faaliyetleri devam etti. Bu faaliyetler sırasında Kayseri Kilisesi'nden istifade edildi, ancak ona bağlı kalınmadı. Ermeniler, kendi eski kültürlerinden uygun olanlardan da istifade etmiş ve onları Hristiyanlaştırmışlardır. Böylece tamamen kendilerine ait "milli bir usul" icat etmişlerdir. Bu liturjileriyle de diğer kiliselerden ayrılmışlardır¹¹.

Bizim *Gregoryan Kıpçak Türkçesi* olarak ifade ettiğimiz adlandırmanın dışında bilimsel çalışmalarda *Ermeni Kıpçakçası* ve *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* gibi iki adlan-

(8) Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7/1, 2005, s. 4.

(9) Bu paragraftaki bilgiler S. C. Malan, *Life and Times S. Gregory The Illuminator, The Founder and Patron Saint of the Armenian Church*, Rivingtons, 1868 adlı çalışmanın muhtelif yerlerinden alınma çevirileridir.

Türkçe bir kaynak olarak şu makalede konu oldukça detaylı anlatılmıştır: Davut Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryan Ermeni Kilisesi", *Türk Kültürü*, 2000, S. 452, s. 752-760.

(10) Davut Kılıç, a.g.m. s. 752.

(11) Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesi'nin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, S: 1, 1996, s. 132.

dırma daha vardır. Bunlardan birincisi, bu dil yadigarlarını bırakan topluluğun Türk değil de Ermeni asıllı olduğunu savunan görüşten ileri gelir. Bu görüşe göre XI. yüzyılın ortalarında, bugünkü Gürcistan topraklarındaki Ermeni Bograt/Bagrat Devleti yıkıldıktan sonra Ermeniler Kırım'a gelmiş; burada Kıpçaklardan etkilenerek onlarla karışmış, daha sonra kendi dillerini bırakıp Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazar olmuşlardır¹². Hemen belirtelim ki bu dil yadigarlarını bırakan topluluğun aslında Ermeni mi Kıpçak mı olduğunu kesin olarak söylemek imkansızdır, ancak bir takım çıkarımlarda bulunarak konuya açıklık getirmeye çalışalım. Öncelikle bilinmesi gereken Bograt'tan kaçan Ermenilerin kaçış sebebinin Selçuklu hücumları ve Bizans'ın Gregoryanları dini sebeplerle baskı altına almak istemesi olduğudur. Bograt Devleti'nin Selçuklu ile komşu olması, giderek artan Selçuklu nüfuzu, bunun yanında Bizans'ın Selçuklu tehlikesi karşısında doğu politikasını yeniden gözden geçirerek Bogratlıları baskı altına alıp Selçuklu ile arasında tampon bir bölge oluşturmak istemesi Bograt Devleti'nin dağılmasının ana sebepleridir. Bu bölgeyi, yukarıdaki sebeplerle terk eden Ermeniler zaten canını, malını, dilini, dinini korumak için Ukrayna topraklarına gelmişlerdir. Ayrıca Gregoryanlık Ermeniler arasına Türklerden çok daha evvel girmiştir. Zaten kendileri de Gregoryanlığın ana temsilcileridir. Gregory'nin görüşlerini yaymak için kendi dilleri ile yazılı ürün vermişlerdir. Yani ortada bir yazılı gelenek vardır. Eğer Ermeniler bu geleneği bırakacak olsaydı zaten Gürcistan'dan ayrılıp Ukrayna'ya gelmezlerdi. Çünkü 451 tarihinden itibaren inançları nedeniyle Roma'nın yoğun baskısı altında kalmışlar, bu baskıya rağmen kendi dillerini korumuş, üzerine bir de dini milli kılmak adına kendi alfabelerini üretip yazılarını bu alfabe ile neşretmişlerdir. Gregoryanlığı diğer Hristiyan inançlardan ayıran yazı dili Ermenice, alfabeti de V. yüzyılın başında din dili için icat edilen 38 harfli Ermeni alfabeti idi. Ermenilerin bu alfabeyle geliştirmelerindeki amaç kendilerini diofi-

zit Hristiyanlardan ayırmaktı, yoksa pekala Grekçe ve Latinceyi de din dili olarak kullanabilirlerdi. Roma'nın yoğun baskılarına beş yüz yıl boyunca dayanarak bu dili koruyan Ermeniler, nasıl oldu da Ukrayna'ya geldiklerinde hiçbir baskı, şiddet, zorlama olmadan dillerini terk ettiler? Ukrayna'ya gelen Ermeniler Kıpçaklardan bu kadar etkilendiler ise baskın din kültürünün Kıpçak kültürü olması gerekmiyor muydu? Burada baskın kültürün zaten Kıpçak kültürü olduğu yönünde bir cevap gelebilir. Şöyle açıklayalım. Kıpçakların ne zaman Gregoryanlığa geçtikleri bilinmemektedir. Ne zaman geçmiş olurlarsa olsunlar Kıpçaklar, Gregoryanlığı Ermenilerden öğrenmişlerdir¹³. Bu kadar net bir yargı vermemizin nedeni şu: Tarihte bu bölgeye gelen başka Gregoryan millet yoktur, varsa bile o millet ya gelmeden önce ya da geldikten sonra Gregoryanlık potasında eriyip artık sadece Gregoryan ya da Ermeni olarak anılmıştır¹⁴. İkincisi ve daha da önemlisi, yukarıda belirtildiği gibi, tarihleri boyunca Gregoryanlığın ana savunuculuğunu yapan Ermeniler, Gregoryanlık mezhebini kabul eden tüm halkları din birliği ile bir araya toplayarak etnik kökenlerini eritip tek çatı altında toplama ya çalışmışlardır. Bu, "Büyük Ermenistan Projesi"nin temelini teşkil eden bugün de pek çok bilimsel yayım kisvesi ile önümüze koyulan, Türkiye Türkologları tarafından da yabancı araştırmacı öyle söylediği için sorgusuz sualsiz kabul olunan projenin bir ayağıdır. 1559-1664 yıllarında Ukrayna'da dillerini yazıya geçiren Kıpçak Türklerinin Ermeni olarak anılmasının ana nedeni de budur.

(12) Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, Ötügen Y., İstanbul, 2005, s. 225; Bograt Devleti'nin yıkılışı: Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 66.

Bu görüşlerin detaylı açıklamasına Hülya Kasapoğlu-Çengel, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları* S:10 Bahar 2012, s. 17-81'den ulaşılabilir. Görüşleri içermese de bu yadigarların bulunduğu yere, konu üzerine yapılan çalışmalara ve metin örneklerine de Erdoğan Altınkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2006 adlı künyeden başvurulabilir. Gregoryan Kıpçak Türkçesinin dahilindeki dil yadigarlarının hangileri olduğu bu çalışmaların her ikisinde de vardır. Biz burada yineleme yapmayı lüzumlu görmedik.

(13) Burada Gregoryanlığı ve Ortodoksluğu birbirinden ayırmak gerek. Bir bölük Kıpçak'ın Ortodoks olduğu bilinmektedir.

(14) Kırzioğlu, Ani'nin fetholunmasının ardından Kıpçakların 1200 yılında Gregoryanlığı bu bölgede benimsediklerini söylemektedir. F. Kırzioğlu, a.g.e. s. 117.

Konuya ne yazık ki başlarda Clauson dışında yansız bakan olmamıştır. Edward Tyrjaski, Edmund Schütz, Omelijan Pritsak ve Jean Deny gibi isimler bu alanda yaptıkları çalışmalarda *Ermeni Kıpçakçası* terimini kullanmışlardır¹⁵. Genel olarak, konuyla ilgili araştırma yapmış olan başta T. İ. Grunin Y. R. Daşkeviç V. R. Grigoryan vs. olmak üzere gerek Rus, Ukraynalı, Ermeni araştırmacıları olsun, gerek diğer Avrupalı bilim adamları olsun araştırmalarında “*Ermeni Kıpçakları*”, “*Kıpçak dilli Ermeniler*”, “*Türk dilli Ermeniler*” ya da sadece “*Ermeniler*” ifadelerini kullanarak vaktiyle Gregoryan Kıpçaklar ile birlikte Doğu Avrupa’ya gelmiş ve burada Gregoryan Kıpçaklarla birlikte Lvov, Kamenets-Podolsk vs. kolonilerini meydana getirmiş olan Ermeni kökenli Gregoryan abalisinin söz konusu bölge ve şehirlerdeki kültürel üstünlüğünü, Ermeni kimliğini ön plana çıkararak Ermenilerin önemini abartmaya çalıştıklarını görmek mümkündür. Ermenilerin burada medeni unsur rolünü oynadıklarını göstermektedirler. Halbuki yukarıda sözünü ettiğimiz Gregoryan Kıpçakların ortaya koydukları zengin literatür Ermenilerden sadece Ermeni harflerini muhafaza etmiş, dil olarak da Eski Kıpçakça’yı yaşatmıştır. Bu konu üzerinde çalışan özellikle Ermeni asıllı araştırmacı ve bilim adamlarının eserlerinde, söz konusu “*Ermeniler*”in menşesindeki Türk etnik unsurunu tamamıyla yok sayarak olaya tek taraflı açıdan yaklaştıklarını ve tek taraflı değerlendirmeler yaptıklarını gözlemek mümkündür¹⁶.

Bu adlandırmanın nereden türediğini Aynakulova çalışmasında Lale Ağamirze kızı Öliyeva’nın çalışmasından daha önce aktarmıştı. Biz de konunun ehemmiyetiyle buraya aynen alıyoruz. “*Bu yazılı eserlerin ilk numunesi 1912’de Avusturya’da Von Kraclitz-Greifenborst tarafından neşredilmiştir. Bu numune Ermeni alfabesiyle yazılmış 50. Zeburun Kıpçakça metnidir. Gerçek soyadı Daşyan olan Fiedrich von Kraclitz-Greifenborst metnin yazıldığı dilden daha çok onun tertip edildiği alfabeyle büyük önem vererek bu tür yazı numunelerini Ermeni-Kıpçak veya Kıpçakça Ermeni*

metinleri olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte bilim terminolojisine yanlış bir ifade dahil edilmiştir. Sonraları diğer müellifler de aynı fikri geliştirmişlerdir. Onlar metinlerin Ermeni alfabesiyle yazılmış olduğu hususu, metinlerde bir sıra Ermeni menşeli sözlerin mevcudiyetini ve metinlerden bazılarının sırf Ermenice olmasını esas olarak göstermişlerdir”¹⁷. Daha sonra Krımskiy’nin 1930 yılında *Tyurki, İb Movi ta Litaraturi* adıyla yayımladığı kitap, 30 yıllık bir çalışmanın ürünü olarak uzun yıllar bu eserleri bırakan topluluk için ansiklopedi gibi kullanılmıştır¹⁸. Bugün de konuyla alakalı çalışmalar esasen Krımskiy’nin bu kitapta söylediklerine dayanmaktadır.

Konuya yanlı bakıldığının kanıtı olarak şu misal ibretlidir:

*Ukrayna Ermenilerinin Povoljye, Kırım ve Prednestrovye topraklarından olan küçük göçleri yavaş yavaş Kıpçakların gücünü artırmaktaydı. Kıpçakça, önce Avrupa’da ticari ilişkiler için, daha sonra Ermeni kolonilerin arasında konuşma dili olarak kullanılmıştır. Ermeniler, kendi ana dillerini Türk ortamında Kıpçak konuşma diline değiştirmeleriyle kalmamışlar, Slav dili ortamına geçtiklerinde yazıtı olmayan Kıpçakçanın orijinalliğinin bozulmasını önlemişler, bu dili birçok eseri olan ve çok yönlü gelişmiş bir dile dönüştürmeyi başarmışlardır (Daskevich)*¹⁹.

Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* adlı çalışmasında şu yorumu getirir:

13. yüzyılda tamamıyla bir Türk ülkesi haline gelen Kırım’da, göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile devamlı ve sıkı bir ilişki içinde idiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden

- (15) İbrahim Arıkan, “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, 2006, s. 130-141., Hülya Kasapoğlu Çengel, “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*”, *Dil Araştırmaları*, S. 10, 2012, s. 23., Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Y., Ankara, 1997, s. 111.
- (16) Gülnisa Aynakulova, “*Ermeni Kıpçakları Mı Gregoryen Kıpçaklar Mı?*”, *Milli Folklor*, S. 84, 2009, s. 114-126.
- (17) Gülnisa Aynakulova, a.g.m. s. 118.
- (18) Gülnisa Aynakulova “*Gregoryen Kıpçaklar’a Dair*”, *Türk Tarih Kurumu Bülteni*, 69/256, Aralık 2005, s. 1.
- (19) Nadejda Özakdağ “*16.-17. Yüzyıllardaki Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Bu Dilde Yazılmış Kıpçakça Belgeler*”, *Yeni Türkiye*, S.55, s. 343.

önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumancayı benimsediler²⁰.

Son yıllarda mevzu bahis üzerine yapılan önemli çalışmalardan *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* adlı çalışmada Çengel de Ermenilerin Kıpçaklarla 13. yüzyılda başlayan ilişkilerinden sonra bu ilişkinin 14. yüzyılda giderek arttığını ve en sonunda da Ermenilerin Kıpçak dilini benimsediğini tekrarlamaktadır:

En geç 13. yüzyılda başlayan Kıpçak-Ermeni teması, 14. yüzyılda Kırım'da komşuluk ve ticaret ilişkisiyle daha da gelişmiştir. Kıpçak dili, 14. yüzyılın sonlarında bu coğrafyada Ermenilerin büyük bir bölümü tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş; Osmanlı Devleti ve devletin himayesinde bulunan ülkeler ile ticareti büyük ölçüde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Bu ilişkide Ermenilerin büyük bir bölümü, Türkçe konuşuru haline gelirken bir bölüm Kıpçak konuşuru da Ermeni kilisesine intisap etmiştir. Böylece karmaşık bir etnik-dinsel grup meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına değin konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdüren Ermeni Kıpçakçası 16.-17. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna'da (Kamennets-Podolsk ve Lviv) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitiren bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi unutulmaya yüz tutmuş; konuşurları da Slav halklarıyla (Leh ve Ukran) karışarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Ermeni Kıpçaklar Ermeni Kıpçak dili, diller ve dinlerin ortak yaşamına ilişkin ilgi çekici bir örnektir, diyebiliriz²¹.

Bir diğer önemli çalışma Nadejda Özakdağ'ın 16.-17. Yüzyıllardaki Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Bu Dilde Yazılmış Kıpçakça Belgeler adlı çalışmasıdır²². Bu çalışmada hem meselenin bir tarihçesi hem de ya-

zılı ürünler üzerine bilgiler bulunabilir. Ancak bu çalışmada da meselenin özüne inilmemiş, daha önce yapılan çalışmalarda verilen görüşler özetlenmiştir. Mesela Özakdağ'ın Deny, Daskevich ve Garkavets/Khushudian'dan aktardığı şu cümleye bakalım:

Ermeni akını, 13. yüzyılın ortalarında Ukrayna'da Lvov, Kiev, Kamenets vd. şehirlerinde Romanya'da ise Suçav ve Seret şehirlerinde oluşmuştur²³.

Burada soru şu olmalıdır: Eğer bir Ermeni akını olduysa, Kıpçakların dillerini kaybetmeleri, Ermenilerin ise korumaları gerekiyor muydu?

Clauson'un bahsi geçen eserlerdeki dilin temelini Kıpçak Türkçesinin teşkil ettiğini, bu yazılı dilin Codex Cumanicus'un diliyle büyük oranda benzeştiğini, ikinci bir katman olarak ödünçleme kelimelerin Slavca kökenli olduğunu, Ermenice kelimelerin Slavca kelimelerden dahi az olduğunu, eğer bu halk Ermeni asıllı olsaydı temel sözcüklerinin Türkçe değil Ermenice olması gerektiğini içeren yazısı²⁴ aradan 40 yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen göz ardı edilmektedir. Yapılan çalışmalarda bu çalışmadan yalnızca bir paragraf kullanılmakta, bu paragraf da tek bir çeviriye dayanmakta, ancak çalışmalarda verilen tek bir paragrafta rağmen sürekli Clauson'a ait yazının bibliyografyası kaynakçada verilmekte, makalenin özüne hiçbir yazıda inilmemektedir.

Bir fikir vermesi açısından bu yazı dilindeki Kıpçak Türkçesine ait sözvarlığın-

(20) Talat Tekin, a.g.m. s. 110.

(21) Hülya Kasapoğlu Çengel, a.g.m. s. 23.

(22) Nadejda Özakdağ "16.-17. Yüzyıllardaki Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Bu Dilde Yazılmış Kıpçakça Belgeler", *Yeni Türkiye*, S.55, s. 340-356.

(23) Nadejda Özakdağ, a.g.m. s. 340.

(24) G. Clauson "Armeno-Qıpcaq", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV (2), 1971, s. 7-13.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi dil yadigarlarından Zebur çevirisinde sözvarlığının Kıpçak Türkçesi, Slavca, Arapça ve Farsçadan oluştuğu belgelenmiştir. Bu eserin yalnızca 147 sözcüğü Ermenice kökenlidir. Onlar da kültür sözcükleridir: İbrahim Arkan, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur Metin-Dizin*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2006, s. 13.

dan²⁵, cümlelerinden²⁶ ve biçim özelliklerinden örnekler verelim:

açık yer “ova”, açközlü “açgözlü”, alar “onlar”, altun, anda, aňla-, ant, ağaç, ağu “zehir”, ağır “ağır”, algış “dua”, ax- “akmak”, aslan, at “isim”, ata, ay, ayax “ayak”, ayır-, ayt- “söylemek”, ayuv “ayı”, bağışla-, bağla-, balçık “balçık”, bax- “bakmak”, bas-, bar “var”, barça, bas-, baş, başbarmak, bekle- “katılaştırmak”, beş, biç-, bil-, biläk “bilek”, bilik “bilgi”, biliksiz “cabil”, bişir- “pişirmek”, biz, bol-, boş, boşlux “boşluk”, bu, burun, butax “budak”, buyrux “buyruk, emir”, bük-, bütün, çatır “çadır”, çıkar- “çıkarmak”, çıx- “çıkmaq”, çiçäk “çiçek”, egil-, egiz “ikiz”, elä- “elemek”, emçäk “meme”, emgäk “çaba”, er, erkäk, eski, eşäk “eşek”, et-, ez-, iç-, ilgäri “ileri”, inçkä “ince”, işit-, it-, itä ber- “itivermek”, igrençi “iğrenç, pis”, keçä “gece”, kel- “gelmek”, keltir- “getirmek”, kelin “gelin”, keri “geri”, kes-, kiçi, kiçkinä “küçücük”, kişi “insan”, kiy- “giymek”, kök “gök”, köklü xaralı “gri”, köm- “gömmek”, köñül “gönül”, köñü “düz, doğru”, “köñülük “doğruluk”, köp “çok”, körkli “güzel”, kötür- “götürmek”, köz “göz”, köz sal- “bakmak”, küç “güç”, kül, külümsün- “tebessüm etmek”, külüş- “gölüşmek”, kümüş “gümüş”, kümüş işlevüci “kuyumcu”, küñ, küñ toğuşu “güneşin doğuşu”, küñ batışı “güneşin batışı” xabux “kabuk”, xalın “kalın”, xaplan “kaplan”, xara “kara”, xardaş “kardeş”, xarın “karın”, xaya “kaya”, xayğu “kaygı”, xayt- “dönmek”, xazğanç “kazanç”, xıl- “kılmak”, xorxu “korku”, xorxut- “korkutmak”, xoy- “koymak”, xoyun “koyun”, xulax “kulak”, xurt “kurt”, men “ben”, müñüz “boynuz”, ne, neçik “nasıl”, ol “o”, oltur- “oturmak”, oğlan “evlat”, oñar-, orman, ortax “ortak”, oyna-, ög- “övmek”, öl-, ölüm, ölümsüz, ör-, öt- “istemek”, övränmä “öğrenme”, öz, saç, sanç- “yara-la-“, sağalt- “iyileştirmek”, sağın- “iyileşmek”, san-, sat-, semiz, sen, sez-, satun al-, siz, soñra, sor-, soy-, söndür-, söz, suv “su”, sürün-, süt, şiş-, tağ “dağ”, tanı-, taş, tart- “çekmek”, tap-, taşt-, temir “demir”, temirçi “demirci”, temir rengi “gri”, teñri “tanrı”, teñiz “deniz”, tez, tolu “dolu”, tik- “dikmek”, til “dil”, tinç “dinc”, tiş “diş”, tişi “dişi”, tiz “diz”, toğ- “doğmak”, togru

“doğru”, toldur- “doldurmak”, toxuz “dokuz”, toñuz “domuz”, toprax “toprak” tök- “dökmek”, tökül- “dökülmek”, törä yeri “mahkeme”, töşek “döşek”, töv- dövmek”, tuvar “duvar”, tügel “hep”, tükür-, tümän “bin”, tütün “duman”, türlü, tüz, tuz, tiş- “düşmek”, uç, uçmax “cennet”, unut-, ur- “vurmak”, us “akıl”, uyu-, uyut-, uzun, uzunlux “uzunluk”, üç, üçün “için”, ülüş-däş “ortak”, ürk-, üst, üz- “büzmek”, yalana-yax “yalınayak”, yalbar- “yalvar-“ yalğan “yalan”, yağ, yağız “yağız”, yağmur, yaman “pis”, yanax “yanak”, yañış, yap-, yar-, yaramazlıx “yaramazlık”, yaratuçı “yaratıcı”, yaratılğan nemälär “mablukat”, yargu “adalet”, yat-, yay-, yaz-, yazıl-, yazıx “günah”, yazuçı “katip”, yel, yemiş, yetmiş, yıl, yılan, yığlat- “ağlatmak”, yı-rax “irak”, yırlama “şarkı söylemek”, yırlavuçı “şarkıcı”, yoğarı “yukarı”, yol, yoldaş, yıldız “yıldız”, yol körgüzüçi “gözetleyici, nöbetçi”, yox “yok”, yorul-, yumutxa “yumurta”, yuxu “uyku”, yumrux “yumruk”, yük, yüräk “kalp”, yüräklän- “cesaret göstermek”, yürü-, yüz-..

eger kim de ki kendiniñ atasın anasın yaman sözler bile uyaltkay anıñkibik oğul hız ölümlüdir ki kendiniñ atasınıñ anasınıñ keçken işlerin aňgay da tüşer ölümlü yazıbka eski töre bile yeñi köñü töre aytırır... (118)

dağı da ayturbiz kimge tiyer ant içmege ... adam ki bolgay 25 yaşına oğlanga tiymes ant, zera atası yobtur... (87)

saña tüştüm men barından yürekenden anamnıñ benim sensen teñrim benim (198)

yene bilgeysiz kimese törede yerli antka tüşkey kerek añar berilgey 3 haftaga diyin yerlige utru antın tügellemeye bu ant işi özge türlü bolmas bolmaga (168)

töremiz bizim buyurmastır oğrunı ya kişi öldürüçini öldürmege a ne özgeni anıñkibik ölümlünü (135)

(25) Sözvarlığına ait örnekler Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskeoe Pis'memoe Nasladie Tom III: Kıpçakskiy Slovar'*, Almatı, 2010 künyeli çalışmadan alınmıştır. Yalnız Garkavets'in çalışmasından aldığımız bu verilerin transkripsiyonunda şu değişiklikler yapılmıştır: 1. č = ç, 2. š = ş, 3. ʔ = ğ, 4. ĩ = i.

(26) Cümle örnekleri Erdoğan Altunkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadıgarları*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006 künyeli çalışmadan alınmıştır. Cümlelerin yanındaki numaralar sayfa numaralarıdır.

eger baçan iki kişi uruşa sağıtlar bile da biri birsin yaralasa da yaralı ol yaralardan ölme- se hastalıbına yaralarnıñ yatkay da huvatlanıp yürügey tayab bile aytılıyır töre bile ol ki haysı yaraladı borçludur ol yaralıga ziyanın bakim ba- basın tölemege ol hadar da curum törege bergey (118)

Biçim Özellikleri²⁷:

1. Fiil mastarı –mah ve –ma ekleriyle yapılır.

2. Yönelme hali +GA ve +A ekleriyle ifade edilir.

3. İyelik ekleri +(I)m, +(I)ñ, +I/sI, +(I)mIz, +(I)ñIz, +IArI'dır.

4. Soru eki –mI'dır.

5. Eski Türkçe –er- fiili –e-'dir.

6. Şimdiki zaman ekleri –(I)yIr ve –IIr'dır.

7. Geniş zaman ekleri –r, -Ir, -Ar'dır.

8. Gelecek zaman çekimi –GAy, -sAr, -AsI, -I ekleri ile yapılır.

9. Emir ekleri –ıym/-iyim; -sIn; -sUn; -sInIAr, -sUnIAr; -IIh, -AIIh; -(I)ñIz'dır.

10. –mAh niyet eki olarak kullanılır.

11. *kerek ve tiyesidir/tiyişlidir sözcükleri gereklilik çekiminde kullanılır.*

12. –GıncA, -mIyIn, --mInçA, sıklıkla kullanılan zarf-fiil ekleridir.

13. *al-* ve *bol-* fiilleri yeterlilik çekimin- de kullanılır.

14. *men, sen, ol, biz, siz, alar* kişi za- mirleridir.

Örneklere görüldüğü gibi temel söz- cükler ve biçim özellikleri Türkçedir. Zaten bu metinleri açıp okuyan bir Türkolog söz- varlığının çok büyük bir bölümünün Türkçe, alıntı sözcüklerin de din değiştiren ya da baş- ka bir kültürün etkisi altına giren her toplum- da görüldüğü kadar olduğunu anlayacaktır. 13. ve 14. yüzyıllarda Türklerin ve Ermeni-

lerin Ukrayna topraklarında bir arada bulun- ması Ermenilerin kendi dillerini tamamen unutup Türkleştikleri anlamına gelmez. Eğer öyle olsaydı Clauson'un belirttiği gibi sade- ce yukarıda verilen örneklerin karşılıklarının bile % 60-70 oranla Ermenice olması gerekir- di. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde Ermeniceye ait ödünçleme kelimeler elbette vardır, zaten olmasaydı ilginç olurdu. Çünkü Gregoryanlığın asıl temsilciliğini Ermeniler yapmaktaydı. Gregoryan Kıpçak Türkçesin- deki bu ödünçleme kelimeler üzerine yapıla- cak yeni çalışmalar, daha rahat yorum yapma- mızı sağlayacaktır²⁸.

Daha önce üzerinde durulmamış ko- nuyla alakalı sayılabilecek bir hususu daha dile getirelim: *Anadolu'da Ermeni harfleri ile yazılmış Türkçe çeşitli vesikaların Kırım saba- sındakiler ile mukayesesi*. Anadolu'da Erme- ni harfleri ile Türkçe ne zaman yazılmaya başlanmıştır? Anadolu'daki Ermeni harfli Türkçe metinler ile Kırım'dakiler arasında ne gibi benzerlik ve farklılıklar vardır? Yukarıda üzerinde durduğumuz Ermenice unsurlar Anadolu sahasına ait olan vesikalarda görülür mü? Eğer görülmüyorsa bu metinler de mi Türkler tarafından yazılmıştır?

(27) Biçim özellikleri Hülya Kasapoğlu-Çengel, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları* S:10 Bahar 2012, s. 17-81 künyeli ma- kaleye dayanmaktadır. Burada verilenler, sadece konunun izahı için örnek olarak alınmıştır. Detaylara verilen künyeden ulaşılı- lir.

(28) Nadejda Chirli, şu çalışmasında bu metinlerde 852 Slavca kökenli kelime tespit etmiştir: Nadejda Chirli, "Ermeni Kıpçakçasının Söz Varlığındaki Slavca Kelimeler Üzerine", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S: 1, 2005, s. 137-151. Bu durum oldukça normaldir. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nün sadece A maddesinde dahi 307 yabancı kökenli sözcük vardır (Codex Cu- manicus'takiler hariç olmak üzere çoğunluğu Arapça ve Farsça): Recep Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDKY., Ankara, 2007, s. 1-20. Kıpçaklar, Orta Doğu'ya geldikten bir süre sonra burada da dillerini yazıya geçirmişlerdi. Burada yazıya geçirdikleri dil, söz- varlığı açısından büyük oranda Arapça ve Farsçanın etkisi altına girdi. Bunu, bölgedeki Kıpçakların Müslüman olmaları ile rahatça izah edebiliyoruz, ancak Memlük-Kıpçak Türkçesinde çok sayı- da Arapça ve Farsça sözcük olmasına karşın buradaki Kıpçakları Arap olarak adlandırmıyoruz. Tabii bunda tarihi vesikaların da payı var. Gregoryan Kıpçak Türkçesi için ise aynı durum geçerli değil. Tarihi vesikalar yok denecek kadar az. Var olanlar ise daha çok gezginlerin kısa kısa notlarına dayanıyor. "Türk" sözcüğünün ise Gregoryan Kıpçak metinlerinde kullanımı oldukça olumsuz yön- de karşımıza çıkıyor. Bu durum, "Türk"ün Müslümanlık ile özdeş sayılması ile açıklanabilir. Hristiyanlara göre Müslümanlar kafirdir ve olumsuz tanımlanmaları doğaldır. Aynı durum, Karahanlılar ile Uygurlar arasında da karşımıza çıkmıştı. Gregoryan Kıpçak metin- lerinde "Türk" sözcüğünün kullanımı burada konuyu dağıtmamak için müstakil bir çalışmada ele alınmalıdır.

Türkçenin Ermeni alfabesi ile yazımı ilk defa XIV. yüzyılda Anadolu'da başlamış, Ermeni alfabesi bu yüzyıldan itibaren çeşitli yazmalarda, XVIII. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde kullanılmıştır. Ermeni harfli Türkçe yazmaların önemli bir kısmı, *aşuğ*lar tarafından yaratılan manzum eserlerdir. Halk edebiyatı örnekleri olan deyişlere, manilere, hikayelere, bilmecelelere, destanlara, söylenmelere, şiiirlere Ermeni harfli Türkçe yazma eserler arasında sıkça rastlanmaktadır²⁹.

Anadolu sahasına ait Ermeni harfli Türkçe ürünlerin Kırım'da teşekkül eden dini içerikli yazı geleneğinin bir devamı olduğunu düşünen Kutalmış, bu konuda şunları söyler: *Anadolu'da gerçekleşen Ermeni harfli Türkçe dil ürünlerinin, Kırım'da oluşan geleneğin veya oluşumunun bir devamı olması daha gerçekçi görünmektedir. Rona-Tas bu konuda şunları söyler: "Bazı Kıpçak grupları Hıristiyanlığı seçtiler ve dini ve dini olmayan metinlerde Ermeni yazısını kullandılar. Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) büyük bir Ermeni göçünden sonra, Osmanlı grupları da Ermeni yazısını adapte ettiler"*³⁰. Anadolu sahasında verilen Ermeni harfli Türkçe ürünler, Kırım sahasında teşekkül etmiş dini yazı geleneğinin bir devamı olsa idi Kırım'da görüldüğü gibi Gregoryan misyonerliğinin Anadolu'da da devam ettirilmesi beklenirdi, ancak elimizdeki Anadolu sahasına ait Ermeni harfli Türkçe metinler içerisinde bildiğimiz kadarıyla dini içerikli metin sayısı yok denecek kadar azdır. Ayrıca Kırım'da yazıya geçirilen Kıpçak Türkçesi dil özelliklerinin Anadolu sahasında da yer yer görülmesi gerekirdi. Oysa Anadolu'da yazıya geçirilen Ermeni harfli Türkçe eserlerin dili ağır Osmanlıcadır. Kırım'da Ermeni harfli Türkçe yazma eserler bırakan topluluğun Gregoryanlık mezhebine bağlı oldukları yazılı metinler aracılığı ile teyit edilmiştir, Anadolu'dakiler için ise aynı durum geçerli değildir. Anadolu sahasındaki bahsi geçen eserleri bırakanların büyük çoğunluğunun Ortodoks mezhebine bağlı oldukları daha makul görülmektedir.

Anadolu sahasına ait olan eserlerde temel sözcüklerinde de Ermenice unsurların bulunmadığı belirtelim. Ancak bu durumun Kırım sahasına ait olanlarla mukayese edilmesi abesle iştigal olacaktır, zira Anadolu'da bu eserleri bırakanların soy kütükleri detaylı bir şekilde bize ulaşmıştır³¹. Kırım sahasında ise sadece eserlerde Ermenice isim ve soyisimler bellidir. Bu isim ve soyisimlerden hareketle eserleri bırakanların Ermeni olup olmadıklarının anlaşılması güç durmaktadır. Bu husus, aşağıda işlenmiştir. Temel sözcüklerinin ve biçim özelliklerinin Kırım sahası için bir delil olup Anadolu sahası için olmamasının nedeni prestijli dil ile de alakalıdır. Yazılan eserlerin büyük bir çoğunluğunu manzum parçaların oluşturduğu külliyyatın içine Ermenice unsurlar katılsa idi o manzum parçanın anlaşılmasına sebebiyet verirdi. Oysa yazılı ürünün içine Arapça ya da Farsçadan alınacak söz veya unsur okuyucu için yabancı olmayacak, bilakis dönemin anlayışıyla daha bir edebi olacaktı. Osmanlı Devleti içinde bir Ermeni'nin yazıya geçirdiği herhangi bir belge, sadece Ermenilere değil, bütün Osmanlı tebasına hitap edecek şekilde yazılmış olmalıdır. Anadolu'da Ermenilerden kalan Ermeni harfli Türkçe metinleri incelerken dönemin edebi dilini de göz önünde tutmak gerektir. Bundan maada, pek çok Ermeni'nin de hiç Ermenice bilmemesi duruma ana etkindir. Kırım sahasında ise yazılı ürünler daha çok dini içerikle sınırlı kalmış; ortak, güçlü bir yazı geleneği oluşmamış; bu sebeple de XIII. yüzyıldan sonra bu yazı, tarih sahnesinden silinmiştir. Mael kıssa, Anadolu sahası ve Kırım sahası birbirinden ayrı iki müstakil çalışma alanıdır. Birinden hareketle diğerine getirilecek yorum, hataya düşmemize neden olacaktır.

Peki büyük bir bölüğünü Kıpçakların oluşturduğu bu topluluk niçin Ermeni alfabe-

(29) Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Y., İstanbul, 2002, s. XI-XII.

(30) Mehmet Kutalmış, "Ermenistan ve Ermeni Diasporasında Türkçe Türkiyede Ermenice" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5/1, 2003, s. 48.

(31) Bu konuda bakınız: Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, Aras Y., İstanbul, 2003.

sini kullanmıştır? Bu sorunun iki muhtemel cevabı vardır. Bunlardan birincisi Türk dili tarihine bakıldığında rahatlıkla anlaşılabilir. Türkler hangi din muhitine girerse o muhitin alfabetini kullanmışlardır. Köktürk alfabesi ile yazılmaya başlayan Türkçe, din değiştiren Uygurlar ve sonrasında Karahanlılar vd. tarafından Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Ermeni, Latin, Kiril alfabeleri kullanılarak da yazılmıştır. Yani Türk dini tarihi ile Türklerin kullandıkları alfabeler arasında paralel bir değişkenlik vardır. Türkler din değiştirdiklerinde, o dinin gerekliliklerini anlamak için kutsal kitaba ya da o dinin öğretilerini anlatan kitaplara ihtiyaç duymuş; bu kitapları kendi dillerine çevirirken belki de o dine daha bir mensup hissetmek için o alfabeyle de almışlardır. Alfabe, din ile birlikte gelince de dinin bir gereği gibi kutsal sayılmıştır.

İkinci olarak şunları söyleyelim. Ermenilerin Gregoryanlığa geçmeden evvel alfabeleri olmadığı için Grek ve Süryani alfabetini kullanıyorlardı. 406 yılında misyoner Mesrop tarafından Grek alfabesi esas alınıp Pehlevi alfabetinden de bir takım harfler devşirilerek bu alfabe hazırlandı³². Ermeniler, alfabelerini oluşturana kadar Yunanca, Latince ve Süryanice Hristiyanlığın yazı diliydi. Üç çeşit yazı dilinin olmasının nedeni, Ortodoksluk, Katoliklik ve Süryani mezhebi ile doğrudan alakalıdır. Bu üç mezhep arasındaki temel farklar, dini farklarla birlikte birtakım kültürel farklar doğmasına da zemin hazırlamıştır. Ortodoks mezhebine ait yazılı metinlerin Eski Yunanca, Katolik mezhebine ait yazılı metinlerin Latince olmasının sebebi dini millileştirme ve siyaset gereği ile, Süryanicenin ayrı bir kol olarak kendi yazı dilini kullanması ise dini vecibeler bakımından bu iki mezheple bazı yönlerden ayrışması ile izah olunabilir.

Bu üç mezhebin dışında yavaş yavaş büyüyen Gregoryanlık, Ermeniler tarafından tarihlerinin en büyük olayı olarak görülmüş, Ermeniler kendilerini Gregoryanlığın gerçek savunucuları olarak görmüşlerdir. Ancak görüş olarak monofizitliği benimseyen bu

topluluk, Ortodokslar ve Katolikler ile bu yönüyle ters düştüğünde kendi milli alfabelerini oluşturmuş, Gregoryanlık bu alfabe ile tanınır, yazılır, okunur olmuştur. Zaten asıl olanın monofizit görüş olduğunu düşünen Ermenilerin makbul saymadıklarının alfabelerini kullanmaları beklenemezdi. Bu muhite giren Kıpçaklar da zorla değil, bilakis muhitin içinde daha bir var olmak için haliyle bu alfabeyle benimsemişlerdir.

Yapılan çalışmalarda Kıpçak Türklerinin Ermeni asıllı olduğu görüşü bir de İtalyan, Leh, Alman gezginlerinin bölgeyi dolaştıktan sonra yazdıkları eserlerde bölgedeki halkları külliyen “Ermeni” olarak adlandırmalarına bağlanmaktadır³³. Bu görüşte bizce eleştirilmesi gereken nokta, “Gregoryan” kavramının üzerine basa basa söylendiği gibi etnik kimlikleri dümdüz edip din kimliği etrafında bir birleşke oluşturmasıdır. Bu sebeple de bölgeyi gezen tüm seyyahlar/tarihçiler bölge halklarını tek bir kimlikle tanımış olmalıdır.

Son olarak, bu yazı dilinde karşımıza çıkan Ermeni adlarına Clauson tarafından getirilen yorumu ve bölgenin *Armenia Magna* ve *Armenia Maritima* olarak adlandırılmasına bizim yorumumuzu iletelim. Clauson, makalesinde bir tarihçi olmadığını, ancak daha önce din değiştiren toplumlardan hareketle birtakım çıkarımlarda bulunmak istediğini belirterek tropikal Afrika’da din değiştiren halklardan örnekler verir. Tropikal Afrika’da misyonerlik faaliyetleri başladıktan sonra din değiştiren kişilere *James* ve *Jones* gibi İncil’den isimler verilmiştir ve çok azı Afrikalı isimleriyle anılmıştır. Bu yüzden Hristiyan Kıpçakların *Aksent*, *Krikor*, *Hovannes* gibi Ermeni Hristiyan isimlerine sahip olmasının tuhaf bir yanı yoktur. Aslında bu isimlere sahip olmasalardı tuhaf olurdu³⁴. Yani metinlerde geçen her Ermeni adı, o adın sahibinin Ermeni olduğu anlamına gelmez.

(32) Nuri Yüce, “Yazı”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, s. 496.

(33) bkz: Nadejda Özakdağ, a.g.m. s. 341.

(34) G. Clauson, a.g.m. s. 10-11.

O. Pritsak, Tarihi Türk Şiveleri'nde Ermeni Kıpçakçası adlı yazısında Ermenilerin bölgede (Kırım) çok önem taşıdığını, çünkü bu yarımadanın *Armenia Magna* (Ermeni Adası) ve *Armenia Maritima* (Ermeni Denizi) olarak adlandırıldığına dikkat çekmiş³⁵. Yazının başından beri üzerinde durulduğu gibi, Gregoryanlık ve Ermenilik iç içe geçmiş iki kavramdır. Ermeniler, Gregoryanlık mezhebine dahil olmuş herkesi Ermeni saymışlardır. Bu sebeple zaman zaman bu iki kavramdan biri diğerinin yerine kullanılmıştır. Bahsi geçen zaman diliminde Gregoryanlık, bölgede yoğun şekilde yaşandığı için aslında *Armenia Magna* ve *Armenia Maritima* adlandırmaları ırkı değil, tek din etrafında toplanan halk kitlelerini karşılar.

Konunun bütününe en güzel yorum Yaşar Kalafat tarafından getirilmiştir:

Ermenilerin tarihin muhtelif dönemlerinde farklı coğrafyalarda küçük adacıklar halinde sabneye çıkışları, Gregoryanlık mezhebi ile izah edilebilir. Zira Ermeniler büyük bir ırkın kolu olmadıkları gibi, göçmen bir ırk da değillerdir. Ermenilerin birbirlerini naks eden iddialar şeklinde; Urartular, Hititler, Friklerle, Traklarla bağlantılandırılmalarının izabı da burada yatmaktadır. Ermeniler Gregoryanlık mezhebini tamamen ve sadece kendilerine mahsusmuşçasına sahiplendikleri nispete ve sürece bu inanca mensup olan halkları Ermeni'den saymış ve bu halkların geçmişlerini de Ermeni geçmişi olarak algılayıp yansıtmışlardır. Ermeni ulus inşası zihniyetinde var olan bu husus, Alban-Ermeni kültürel miras ilişkileri itibariyle de görülmektedir. Gregoryan kilisesinin ilk kurucusu ve Kafkasya'da Hıristiyanlığın ilk banisi olma adına, bu kavim Türkistan menşeli bir halk olan Albanların da kültür mirasını sahiplenmek istemişlerdir³⁶.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi terimi için ise şunlar söylenebilir: Yukarıda Gregoryanlığı kabul eden tek topluluğun Ermeniler olmadığı, ancak bu mezhebin ana savunucusunun Ermeniler olduğunu belirtmiştik.

Ermeniler, genel olarak Gregoryan olmakla birlikte bu mezhebin dışında mezheplere de mensuptur. Bu yazı dili, Ermenilerden çok Gregoryanların yazı dilidir. O yüzden "Ermeni"den daha çok "Gregoryan"ı karşılar. Ayrıca *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* terimi, Osmanlı Türkçesine *Arap Harfli Osmanlı Türkçesi* demek gibidir. Türklük Bilimi çalışmalarının başlangıcından bu yana devam eden dönemlerin adlandırılması sorunu, ancak dönemlere coğrafi, etnik ve siyasi unsurları bir arada içine alan bir adlandırma yapılması ile son bulabilir. *Köktürkçe* veya *Köktürk Türkçesi*, devamında sırasıyla, *Eski Uygur Türkçesi*, *Karahanlı Türkçesi*, *Harezmi Türkçesi*, *Çağatay Türkçesi*, *Eski Oğuz Türkçesi*, *Memlük-Kıpçak Türkçesi*, *Osmanlı Türkçesi* adlandırmalarının tamamı coğrafyayı, Türk halklarının kendi içindeki etnik ayrılıklarını ve siyasi oluşumlarını içine alan adlandırmalardır, ayrıca bu dönemlerin hiçbiri için "alfabe"nin adlandırmada bir unsur olmadığı rahatça görülebilir. *Köktürkçe* veya *Köktürk Türkçesi* denildiğinde (Kök)Türk Devleti'nin siyasi teşekkülünü oluşturduğu Ötüken ve çevresinde Köktürkler ve Köktürklere bağlı Türk boyları tarafından vücuda getirilen yazı dili anlaşılır. Yenisey Yazıtları ve Uygurlardan kalan taş yazılı metinler Köktürklerle aynı boydan inmeyen Türkler tarafından bırakılsa da bu gruba girer. Çünkü bahsi geçen metinler aynı kültür havzasının ortak mirasıdır. Köktürkçeden sonra oluşan *Eski Uygur Türkçesi* farklı bir muhitte, farklı bir Türk boyu tarafından, farklı bir siyasi teşekkülün bünyesinde hatta farklı kültür çevresinde oluşan yazı dilidir. Durum, diğer dönemler için de geçerlidir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi terimi bu düzene uymamakla birlikte ne bu yazı dilinin oluştuğu coğrafyaya ne de siyasi teşekküle atıf yapmaktadır. Metinlerde geçen

(35) O. Pritsak, "Ermeni Kıpçakçası" Tarihi Türk Şiveleri, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s. 131.

(36) Yaşar Kalafat, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi Siyasi Tarihi ve Kültürel Boyutları ile Ermeni Sorunu", İkibinyirmiç Dergisi, S.12, s.16-26.

Kalafat'ın yazılarının birçoğuna şuradan ulaşılabilir: <http://www.yasarkalafat.info/index.php>

“Ermeni” adının kandırıcı olması bu adın kullanılmasında en büyük etken gibi durmaktadır. “Ermeni” adının bu metinlerde kullanımını Gregoryan olan tüm milletleri tek çatı altında birleştirmenin sonucu olarak doğmuş olmalıdır. Yani metinlerde geçen “Ermeni” adı aslında “etnik”i değil aynı din etrafında birleşen halk kitlelerini temsil eder.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi terimi siyasi, coğrafi ve etnik oluşuma da atıf yapmaktadır. *Gregoryan* sözcüğü *Kıpçak Türkçesi* terimine eklenerek hem bu Kıpçakların güneydeki Kıpçaklardan farkı gösterilmekte hem de coğrafyaya atıf yapılmaktadır. Öyle ki, Gregoryan mezhebine bağlı Kıpçaklar sadece bu yazı dilinin oluşturulduğu bölgede yaşamaktaydı. Bölgede yaşayan halkların tamamının Gregoryan olmaması da durumu değiştiremeyecektir. Çünkü nasıl Köktürkçe döneminde farklı Türk boyları ortak bir kültür havuzundan beslenerek o coğrafyada oluşturulan geleneğe uyduysa aynı durum *Gregoryan Kıpçak Türkçesi* diye adlandırmamız gereken yazı dilinin teşekkülünde de olmuş olmalıdır. Yani bu yazı dilinin oluşumunda farklı milletlerin (örneğin Ermeniler) etkisinin olmuş olabileceği yabana atılamaz, ancak bu tesirin de abartılması bilimsel üsluptan uzaklaşılmasına mahal vermektedir. Yazı dili oluşturan her milletin farklı kültür çevrelerinden etkilenmesi kadar doğal bir şey yoktur, ancak ana kültüre tesir eden farklı kültürlerin başrolde gösterilmesi de abesle iştigaldir.

Biz, bu sebeplerle *Gregoryan Kıpçak Türkçesi* adlandırmasını daha makul görmekteyiz.

Kaynakça

AKAR Ali, *Türk Dili Tarihi*, Ötügen Y., İstanbul, 2005.

ALTINKAYNAK Erdoğan, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ARIKAN İbrahim, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, 2006, s. 130-141.

ARIKAN İbrahim, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur Metin-Dizin*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2006.

AYDIN Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Y., Konya, 2011.

AYNAKULOVA Gülnisa, “Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı?”, *Milli Folklor*, S. 84, 2009, s. 114-126.

AYNAKULOVA Gülnisa, “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 69/256, Aralık 2005, s. 825-839.

AYNAKULOVA Gülnisa “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 69/256, Aralık 2005, s. 1-15.

BİLGİN A. Azmi, Hacıeminoğlu N., “Kıpçaklar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 422.

CLAUSON G., “Armeno – Qıpcaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV (2), 1971, s. 7-13.

CHİRLİ Nadejda, “Ermeni Kıpçakçasının Söz Varlığındaki Slavca Kelimeler Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S: 1, 2005, s. 137-151.

GARKAVETS Aleksandr, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasladie Tom III: Kıpçakskiy Slovar'*, Almatı, 2010.

KALAFAT Yaşar, “Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi, Siyasi Tarihi ve Kültürel Boyutları ile Ermeni Sorunu”, *İkibinyirmiç Dergisi*, S.12, s.16-26.

KASAPOĞLU-ÇENGEL Hülya, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, S. 10, 2012, s. 17-81.

KILIÇ Davut, “Selçuklulara Kadar Anadolu’da Gregoryen Ermeni Kilisesi”, *Türk Kültürü*, S. 452, 2000, s. 752-760.

KIRZIOĞLU F., *Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 117.

KUTALMIŞ Mehmet, “Ermenistan ve Ermeni Diasporasında Türkçe Türkiyede Ermenice” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5/1, 2003, s. 45-62.

KÜÇÜK Abdurrahman, “Gregoryen Ermeni Kilisesi’nin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, S: 1, 1996, s. 117-154.

MALAN S. C., *Life and Times S. Gregory The Illuminator, The Founder and Patron Saint of the Armenian Church*, Rivingtons, 1868.

MEMİŞ Ekrem, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7/1, 2005, s. 1-11.

PAMUKCİYAN Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Y, İstanbul, 2002.

PAMUKCİYAN Kevork, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, Aras Y, İstanbul, 2003.

PRITSAK Omeljan, "Ermeni Kıpçakçası" *Taribi Türk Şiveleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s. 131-140.

ÖZAKDAĞ Nadejda "16.-17. Yüzyıllardaki Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Bu Dilde Yazılmış Kıpçakça Belgeler", *Yeni Türkiye*, S.55, s. 340-356.

TEKİN Talat, *Tarib Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Y., Ankara, 1997.

TOPARLI Recep vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

RASONYÍ Laszlo, *Doğu Avrupada Türklük*, Selenge Y., İstanbul, 2006.

YÜCE Nuri, "Yazı", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, s. 496.

YÜCEL UYDU Mualla, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Taribi*, İstanbul, 2013, s.541-575.